DOI: 10.47745/ERJOG.2026.03.09

VERESS EMŐD

Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon*

Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2024. 904 oldal. ISBN 978-963-531-932-9; ePDF ISBN 978-963-531-933-6.

Horváth Attila könyve a magyarországi szovjet típusú diktatúra jogrendjének nagyszabású, enciklopédikus igényű, gondolatgazdag és olvasmányos összefoglalása. Legfontosabb eredménye, hogy a korszak jogát a pártállami hatalomgyakorlás, az ideológia, a gazdaságirányítás és a társadalmi gyakorlat összefüggésében vizsgálja, és kimutatja, hogy a szovjet minta nem minden jogágban azonos módon és mértékben érvényesült. Ez a különbségtétel a magánjog történetében különösen releváns, ezért az alábbiakban elsősorban a kötet magánjogi részével foglalkozom.

A szerző az előszóban az 1945 és 1990 közötti alkotmány-, közigazgatás-, polgári és büntetőjog bemutatását jelöli meg feladatként, a kötet horizontja azonban ennél tágabb: a magyar fejleményeket rendszeresen a marxista elmélet, a bolsevik hatalomátvétel utáni szovjet jogpolitika és az orosz jogfejlődés felől is megvilágítja. Ez indokolt, mert a magyar intézmények jelentős része csak a modelladó rendszer ismeretében érthető.

A könyv nyolc tárgyi egysége a jogelméleti alapokat követően az alkotmányjogi intézményeket, az állampártot, az emberi jogokat, az államigazgatási jogot, az igazságszolgáltatást, a polgári jogot és a büntetőjogot tárgyalja. Az egyes részek terjedelme a szerző súlypontjait jelzik: az emberi jogokról szóló rész több mint 250, az alkotmányjogi fejezet mintegy 150, a polgári jogi 114 oldal, az államigazgatási jog és az igazságszolgáltatási szervezet egyenként körülbelül két tucat oldalt kap, a kötetet pedig 109 oldalnyi bibliográfia zárja. A tematikus enciklopédiára emlékeztető szerkezet nagy előnye, hogy az egyes intézmények önállóan is tanulmányozhatók.

A módszer jogtörténeti, eszmetörténeti és társadalomtörténeti elemeket egyesít: a tételes jog nem válik el mereven a politikai döntésektől, a gazdasági kényszerektől és a mindennapi tapasztalattól. A forrásbázis a jogszabályoktól és párthatározatoktól a tankönyveken, jogtudományi munkákon és bírói állásfoglalásokon át a statisztikákig, sajtóforrásokig, visszaemlékezésekig és levéltári iratokig terjed; a több mint 3700 lábjegyzet és a számos levéltári jelzet önmagában is jelzi a feltárt anyag terjedelmét. Külön érték, hogy a szerző a korszak hivatalos jogtudományát nem egyszerűsíti le valamiféle hamis tudattá. Rekonstruálja fogalmait, a társadalmi tulajdont, az operatív igazgatási jogot, a tervszerződést, a speciális jogképességet, a szocialista együttélés követelményeit, megmutatja, milyen politikai és gazdasági problémákra adott jogi válaszok voltak, és visszatérően szembesíti őket a tényleges hatalmi gyakorlattal.

A mű központi állítása szerint a jog a szovjet típusú diktatúrában elvesztette a politikai hatalom korlátozására alkalmas autonómiáját: a jogforrási hierarchiát párthatározatok és informális utasítások írták felül, az alanyi jogok érvényesítését politikai és osztályszempontok korlátozták, a bírói függetlenség intézményesen és személyileg is sérült. A közjogi logika térnyerését a szerző a magánjogban is kimutatja.

Az 1949. évi Alkotmány esetében lényegében közvetlen szovjet mintakövetésről beszél, a polgári jogban azonban összetettebb kép rajzolódik ki: a magántulajdon és a szerződési autonómia politikai korlátozása radikális törést okozott, a kodifikált fogalmak, a bírói gondolkodás és a jogászképzés egy része viszont továbbvitte a korábbi magyar civilisztika eredményeit. A megállapítás jelzi, hogy a magánjogi dogmatika egyes intézményei autoriter környezetben is rendelkeztek korlátozott ellenálló képességgel.

A magánjogi fejezet a szovjet polgári jog kialakulásával indul. A bolsevik jogpolitika elutasította a közjog és a magánjog elválasztását, a gazdasági viszonyokat állami irányítás alá vonta, az alanyi jogokat a politikai céloknak rendelte alá. Az 1922. évi szovjet polgári törvénykönyv formailag a kontinentális magánjog szerkezetét követte, tartalmilag azonban a magántulajdont, a szerződési autonómiát és az öröklést csak szűk, politikailag feltételes körben ismerte el. A fejezet visszatérő gondolata, hogy a szocialista polgári jog nem szüntette meg a magánjogi formákat, hanem új funkciót adott nekik: a szerződés az állami vállalatok között a tervteljesítés jogtechnikai eszközévé vált, a jogi személy az állami tulajdon egységéhez igazított jogosultságok hordozója lett, a tulajdonhoz pedig formánként eltérő védelem kapcsolódott, és nyilván az állami tulajdon élvezett prioritást. E funkcióváltások bemutatása a kötet magánjogtörténeti szempontból legértékesebb része. A szerző meggyőzően mutatja meg azt is, hogy az átalakulás a közjogi, gazdaságirányítási és eljárásjogi szabályok együtteséből következett: a vállalatközi viták döntőbizottságok elé kerültek, az állami tulajdon fokozott polgári és büntetőjogi védelmet kapott, a szerződéskötési szabadság helyére terv- és ellátási kötelezettségek léptek.

A folytonosságot a szerző elsősorban az első magyar Polgári Törvénykönyv, az 1959. évi IV. törvény keletkezésén mutatja ki. Ismerteti az 1953-ban megindult előkészítést és az egymásra épülő tervezeteket, és kiemeli, hogy a kódex számos megoldást átvett az 1928. évi magánjogi törvényjavaslatból; így maradhattak fenn a tulajdon, a szerződés, a személyiségi jogok, a kártérítési felelősség és a joggal való visszaélés klasszikus fogalmai. A bevezető rendelkezések ugyanakkor ideológiai célokat fogalmaztak meg, elmaradt a hagyományos általános rész, a jogügylet nem kapott átfogó szabályozást, a jóhiszeműség és tisztesség helyére részben a szocialista együttélés követelménye lépett, és e formulák a bírói mérlegelés politikai keretét is módosították. A bíróságok mégis tovább alkalmazták a hivatalos terminológia mögött a hagyományos jóerkölcsi és méltányossági mércéket, a kódex, a civilisztikai oktatás és a szakirodalom pedig olyan fogalmi készletet őrzött meg, amelyre a jogalkalmazók relatív szakmai autonómiája támaszkodhatott. A szerző így elkerüli, hogy a szocialista magánjogot propagandának vagy látszatjognak minősítse: a kódexet helyesen egyszerre látja a szocialista tulajdoni rendhez igazított, ideologikusan terhelt törvénynek és a magyar magánjogi kultúra részleges hordozójának.

A Ptk. a könyvben nem merev végpont. A szerző bemutatja az 1968-as új gazdasági mechanizmus hatását, az 1972-es intézményi változásokat, az 1977. évi IV. törvénnyel

végrehajtott átfogó módosítást és az állami vállalati szabályozás alakulását. A vállalati önállóság és a piaci elemek részben bővültek, a politikai irányítás és az állami tulajdon elsődlegessége azonban megmaradt, ezért a szerző rendszerváltó jelentőség nélküli reformokról beszél.

A Ptk. kimondta az egyenlő jogképességet, miközben külön jogszabályok, hatósági döntések és politikai kategóriák korlátozták, ki milyen vagyont szerezhet, milyen tevékenységet folytathat és mely jogviszonyokban jelenhet meg; a szerző e kettősség dogmatikai kezelését a jogképesség és a szerzési képesség elválasztásában ragadja meg. A személyiségi jogok történetében a formális védelem és a gyenge jogkövetkezmények feszültségét a nem vagyoni kártérítés megszüntetése, majd 1977-es visszaállítása példázza; a szerző azt is rekonstruálja, hogyan érveltek a civilisták a személyiségvédelem erősítése mellett, és ez hogyan hatott a módosításra. A rövid rész jól érzékelteti, hogy a magánjog az állammal szemben még mindig védte a személyi autonómiát, és akár törvénymódosításokat is indokolt.

A magánjogi fejezet leghosszabb és társadalomtörténetileg leggazdagabb egysége azt mutatja be, hogyan egyeztette össze a szovjet jogtudomány az egységes és oszthatatlan állami tulajdon tételét az állami vállalatok önálló jogalanyiságával; erre szolgált az operatív igazgatási jog, az önálló elszámolás és a célhoz kötött jogképesség konstrukciója. A magyar szabályozás átvette a modell alapvonásait, de a vállalatokat következetesebben tekintette jogi személynek, amit a szerző a magyar gazdasági és civilisztikai hagyomány továbbélésének újabb jeleként értékel. A mintegy harmincöt oldalas szövetkezeti rész joggal mutatja meg, hogy az elnevezés elfedte a klasszikus szövetkezeti önkéntesség, autonómia és tagi tulajdon hiányát. A kollektivizálás, a beszolgáltatás, a kulákpolitika, a tagság, a bevitt földek jogi sorsa, a kilépés korlátozása és a háztáji gazdaság szorosan összefüggött a tulajdonjog és a jogalanyiság átalakulásával; a könyv itt termékenyen tágítja a magánjogtörténetet agrár-, gazdaság- és társadalomtörténeti irányba.

A tulajdonjogi alfejezet a kötet magánjogtörténeti téziseinek középpontja. A szerző bemutatja, hogyan váltotta fel az egységes magántulajdont az állami, szövetkezeti és személyi tulajdon eltérő védelmű hierarchiája, hogyan szorult vissza az ingó és ingatlan megkülönböztetése a termelési eszközök és a fogyasztási javak kategóriái mögött, és hogyan rendeződtek át a korlátolt dologi jogok. A tulajdon fogalmát nem választja el az államosításoktól, a földpolitikától, a lakástulajdon korlátozásától, a kisipar helyzetétől és a fogyasztási javak hiányától. A személyi tulajdon így a vagyon funkcióját politikailag minősítő kategóriaként jelenik meg, a szerzési korlátok pedig az önálló egzisztencia és a polgári autonómia korlátaiként. Az 1945 és 1952 közötti vagyonelvonások jelentős részét a teljes kártalanítás elmaradása miatt, álláspontom szerint is helyesen, jogtalan elkobzásként értékeli; ez az erkölcsi és alkotmányossági kritika egyaránt megalapozott. Különösen értékes a szocialista tulajdon alanyára irányuló kérdés: mivel a dolgozók és az állampolgárok nem rendelkeztek közvetlen tulajdonosi hatalommal, a vállalatok jogosultságai korlátozottak voltak, a stratégiai döntéseket pedig a párt- és állami bürokrácia hozta, a társadalmi tulajdon ténylegesen pártállami tulajdonként működött.

A tömör kötelmi jogi rész világosan mutatja be a korszak alapvető ellentmondását: a tervgazdaság nem nélkülözhette az árucserét, a pénzt és a szerződést, a szerződési szabadságot azonban politikai és adminisztratív korlátok közé szorította. A vállalati szerződésekben a tervutasítás, a szerződéskötési kötelezettség, a kötelező kötbér és a szabványosított feltételek uralkodtak; az állampolgárok szerződéseiben több tér maradt a klasszikus szabályoknak, de a tulajdonszerzési korlátok, a hatósági árak és az engedélyezési rendszerek itt is rendkívüli módon szűkítették az autonómiát. A fejezet egyik legértékesebb vonása, hogy az adásvétel, a lakásbérlet, a mezőgazdasági termékértékesítés vagy a gépkocsivásárlás szabályait a hiány, az állami monopólium és az elosztási rendszer felől közelíti meg és teszi érthetővé.

Az öröklésben a magyar jog a szovjet előzményeknél mérsékeltebb utat választott: szűkítette a törvényes örökösök körét, korlátozta egyes vagyontárgyak megszerzését, és az özvegyi haszonélvezettel sajátos, sokat vitatott megoldást alkalmazott. A családjogi rész a korai bolsevik családpolitikától a sztálini visszarendeződésen át a magyar családjogi törvényig ível. A szerző vitatja a családjog önálló jogági helyzetét, és a vagyoni viszonyok, az öröklés, a cselekvőképesség és a gyámság miatt a magánjoghoz való szoros kapcsolódását hangsúlyozza; a házasság felbontása, a női egyenjogúság, a kétkeresős családmodell és a házastársi vagyonközösség tárgyalása fontos társadalmi dimenziót ad. A polgári eljárásjogi rész a rendelkezési elv visszaszorulását, a bíróság officialitását (a hivatalból eljáró, ügyet uraló bíróság modelljét), az anyagi igazság politikailag terhelt fogalmát, az ügyész perbeli szerepét és a törvényességi óvást, majd a későbbi novellák nyomán a garanciák részleges helyreállítását és a bírósági út bővülését mutatja be, meggyőzően bizonyítva, hogy az anyagi magánjog értékelése nem választható el a perbeli jogérvényesítés lehetőségeitől.

Határozott szerzői hangja mellett a magánjogi fejezet árnyalt képet ad, eredményei több tételben összegezhetők: a szovjetizálás differenciált folyamat volt; a közjogiasodás elsősorban a megmaradó intézmények funkcióváltásában ragadható meg; a Ptk. klaszszikus elveinek érvényesülését alacsonyabb szintű jogszabályok, hatósági aktusok és pártutasítások szűkítették, és ez a normatív rétegzettség a korszak egyik alapvető sajátossága; a kodifikátorok, a civilisták és egyes bírák a dogmatikai folytonosság, a szakirodalmi viták és az értelmezés révén korlátozottan alakították is a rendszert; végül a normaszövegek tényleges jelentése a tulajdonelvonás, a kollektivizálás, a hiánygazdaság, a lakáspolitika és a második gazdaság ismerete nélkül rejtve maradna. A tételek együtt jelzik, hogy a szovjet típusú diktatúra magánjogát nem lehet a folytonosság és a teljes törés szembeállításával jellemezni. A magyar szocialista magánjog is hibrid rendszer volt, amelyben a politikai tulajdoni rend és a központi gazdaságirányítás korlátozta a privátautonómiát, a civilisztikai dogmatika legnagyobb része viszont szaknyelvi kategóriaként és intézményi emlékezetként fennmaradt.

A kötet gazdagsága több irányban is továbbvezet. A polgári jogi fejezet súlypontja a tulajdoni rend, a kollektivizálás és a gazdaságirányítás; kézenfekvő következő lépés a kötelmi jog és a kártérítési felelősség, az öröklés, a birtokvédelem, a telekkönyvi jog és a gazdasági társaságok késői újjászületése, valamint a szövetkezeti tagi vagyon, a részjegy és a földhasználat hasonló mélységű dogmatikai feldolgozása. A tulajdonelvonások

elemzését gazdagíthatja az államosítás, a kisajátítás, az elkobzás, a vagyonvesztés stb. jogcímeinek, valamint a jogellenesség mércéjének pontos elhatárolása, a társadalmi tulajdonét pedig az állam mint tulajdonos és a vállalati vagyon feletti részjogosítványok leírása. A bírói gyakorlat, az ügyvédi és közjegyzői praxis levéltári feltárása új eredményeket ígér. Az érvelést tovább élesítheti az ideológiai program, a hatályos norma, a hatósági gyakorlat és a társadalmi következmény következetes rétegzése, az erkölcsi minősítés és az oksági bizonyítás elkülönítése, az egységes periodizáció, valamint a magyar jogátvétel mechanizmusainak vizsgálata a csehszlovák, lengyel, keletnémet, román és jugoszláv megoldásokkal összevetve. A családjogban a reformok emancipációs hatásai (a házasságon kívül született gyermekek helyzetének javulása, a nők formális jogegyenlősége, a vagyonközösség védelmi funkciója) is mérlegelhetők, hiszen egy intézmény politikai célja és társadalmi hatása nem mindig azonos előjelű.

A fejezeteket nyitó politikai viccek egyéni hangot és olvasmányosságot adnak a műnek; a rendszer társadalmi percepcióját tükröző forrásként való elemzésük külön hozadékkal járhat. A következő kiadás használhatóságát a részletes tartalomjegyzék, tárgy-, név- és jogszabálymutató, a bírói döntések jegyzéke, forráscsoportok és levéltári fondok szerint tagolt bibliográfia, valamint a kötet téziseit egybefoglaló záró fejezet növelné.

A könyv nem kizárólag jogtörténeti munka, így a szakmonográfiákat sem váltja ki; a magánjog története szempontjából a jelentősége abban áll, hogy a civilisztikai irodalomban szétszórtan megjelent eredményeket egyetlen politikai és intézményi keretbe helyezi, és a magánjogi változásokat összeköti az alkotmányos berendezkedéssel, az állampárt működésével, az emberi jogok helyzetével és az igazságszolgáltatással. E vizsgálati keretből világosan látszik, hogy a tulajdon és a szerződés szabadságának felszámolása a társadalmi szerkezet tudatos átalakításának eszköze volt, a jogászi szakmai kultúra fennmaradása pedig fogalmi és személyi bázist adott az 1989 utáni magánjogi átalakuláshoz. A kötet arra is figyelmeztet, hogy a szocialista magánjog történetének tudományos vizsgálatára nem helyes módszer a rendszerváltás utáni kategóriák visszavetítése: a korszak saját fogalmait kell rekonstruálni, majd politikai funkciójukat és gyakorlati mozgásterüket vizsgálni. Horváth Attila ezt a feladatot sok területen eredményesen végzi el.

A monográfia nagy léptékű, tudományosan jelentős munka, amely megkerülhetetlen hivatkozási pont a magyarországi szovjet típusú diktatúra jogtörténetének kutatásában, és egyetemi oktatásban, kézikönyvként és kutatási kiindulópontként egyaránt jól használható. Magánjogi tanulsága, mert ilyent egy tudományos műhöz is lehet kapcsolni, hogy a személyi autonómiát biztosító polgári jog az államhatalom korlátozásának egyik fontos eszköze, és az ilyen ellensúly fennmaradásához egyszerre szükségesek a politikai hatalmat korlátozó jogrend, az intézményi garanciák és a szakmai kultúra.

Kölön kiemelendő és értékelendő, hogy a kötet szabad hozzáféréssel elérhető: https://real.mtak.hu/224368/1/1096_A_szovjet_tipus_diktatura.pdf.